

FEITL ISTVÁN

A nyilvánosság és feltételrendszere – 1968*

A politikai nyilvánosság szerkezetében, irányításában 1968-ban Magyarországon nem történt látványos változás. A legfontosabb fejlemény az új napilap, a *Magyar Hírlap* megjelenése volt, de ez nem járt számottevő átalakulással. A magyar politikai vezetés elégedett volt a tájékoztatás állapotával. Kádár János 1968 januárjában magabiztos tanácsot is adott Dubčeknek: „Amikor például találkoztam januárban Dubček elvtárral – mesélte júniusban –, mondtam, öregem, mi az istennek tartjátok fenn azt a vacak cenzúrát, csak felbőszíti a népet, és nem ér egy bűdös vasat sem...” (A magyar sajtóirányítás már régen a belső cenzúrára épített, a szerkesztőségeken belüli megoldásokra; ha pedig arra volt szükség, a leváltások és kinevezések gondosan megkomponált eszközt alkalmazta.) A csehszlovák vezetők 1968. március 4-én meg is szüntették a sajtófelügyeletet, de a nómenklatúrajogokat nem tudták érvényesíteni. A sajtó, különösen a februárban újra engedélyezett *Literární Noviny* (Irodalmi Lapok) című hetilap, majd más lapok is komolyan vették a szabadságot. Amikor aztán Nagy Imre kivégzésének 10. évfordulóján a lap megjelentette Oswald Machatka cikkét, a magyar politikai vezetés, különösen a kérdésben rendkívül érzékeny Kádár János egyfelől csendre intette a magyar sajtót a nemzetiségi kérdés körül a szomszéd országban kialakult sajtócsetepaté ügyében, másfelől kifejezte egyetértését Leonyid Brezsnyevvel, aki szerint baj, hogy a csehszlovák elvtársak „a tömegpropaganda vonalán képtelenek bármit is csinálni”.¹

* A Politikatörténeti Intézet 2008. április 23-án *Nyilvánosság és közvélemény – 1968* címmel tudományos konferenciát tartott. Az előadások közül négy szerkesztett-bővített változatát közöljük. – A szerk.

¹ Idézi HUSZÁR Tibor: *Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció*. Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1998. 130.

Magyarországon a hatvanas években egy differenciálódó, a közvetlen irányítás eszközeit mind kevésbé alkalmazó politikai felügyelet érvényesült a hatalmi és politikai szempontból egynemű sajtó- és tömegkommunikáció fölött. Kialakult a lapok profilja, adottak voltak a jól meghatározott célkitűzések, s e keretben bizonyos tendenciák épp a profiloknak megfelelően felerősíthetőek voltak. A napilapválaszték 1968–1969-ben két lappal is bővült; az egyiket említettem, a másik az 1969-től indult „zöld” *Világgazdaság* volt. A politikai és képes hetilapok társadalmi rétegek szerint is differenciálódtak; három ifjúsági lap (*Magyar Ifjúság*, *Világ Ifjúsága*, *Ifjúsági Magazin*) igyekezett a különböző fiatal korosztályoknak üzenetet közvetíteni. Az értelmiségi, művészeti lapokban és folyóiratokban teret kaphatott egyfajta stílus- és gondolati pluralizmus. Erre az *Élet és Irodalom* volt felhatalmazva, és 1968-ban nem reménytelen alkuk folytak akörül, hogy több más folyóirat (például *Kritika*, *Új Írás*, *Kortárs*) hasonló úton haladjon, elsősorban a művészeti szövetségek égisze alatt.

A politikai vezetők főként a belpolitikai nyugalmat értékelték, így elégedettek voltak a tömegkommunikációval. Kádár János egy nem nyilvános, de nagyobb körnek szóló beszélgetésben a legfontosabbnak azt tartotta, hogy a magyar közvélemény nincs úgymond hisztérikus állapotban a jövőt illetően. Ellenkezőleg: megvan benne boldogulásának a hite és perspektívája, s bízik a politikai vezetésben, hogy teljesíti ígéreteit. Ezt tízévi munka legfontosabb eredményének tekintette. Magyarország – mondogatta – a béke szigete, élen járó országgént tekintenek rá, és ez reményt kelt, hogy hatni képes a nemzetközi körülményekre is. Ami a sajtót illeti, hozzátette: „amikor szidják a minisztériumot, az nem veszélyes, ki lehet bírni”. Az új gazdasági mechanizmus bevezetésének időszakában a lapok már nem riadtak vissza attól, hogy bizonyos belpolitikai – ha nem is miniszteriális szintű – visszasságokat önállóan közlétegyenek. Olykor maguk vállalkoztak arra, hogy szóvá tegyenek ezt-azt, főleg vállalati, ágazati vagy helyi szinten.²

Az elégedettség a Politikai Bizottság és az Agitációs és Propaganda Bizottság döntéseiben is megnyilvánult. Ebben az időszakban időről időre megvizsgáltak egy-egy lapot vagy laptípust. 1967 második felében a kilenc egyetem lapirányításának decentralizáltságát erősítették meg, vagyis a dolog rendben volt.³ Megállapításuk szerint egyenletes, stabil fejlődés,

² Az *Esti Hírlap* például a Fővárosi Népi Ellenőrzési Bizottság és a fővárosi, illetve kerületi tanácsok által feltárt problémaegyüttes nyilvánossá tételében következetes magatartást tanúsított.

³ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1967. július 11-ei ülése. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS 288. f. 41/79. ó. e.

a párt népfrontpolitikájának hathatós képviselte és színvonalas újságírói munka jellemezte a 110 000-es hétköznapi és 150 000-es vasárnapi példányszámmal megjelenő *Magyar Nemzetet*. Az iránymutatás szerint a lap kerüljön közelebb a népfront szervezetéhez, jelentessen meg problémagazdagabb írásokat, erősítse közgazdasági vonulatát, a kultúrában pedig határozottabban lépjen föl a nyugati ideológiai fellazítás ellen.⁴ 1968. február 12-én a 675 500 összpéldányszámban megjelenő megyei lapok helyzete került a Politikai Bizottság elé. Panaszra itt sem volt ok. 1969 januárjában az Agitációs és Propaganda Bizottság megdicsérte a 422 000 példányban megjelenő 77 üzemi lapot és 63 üzemi híradót. Az 1963-ban hozott határozatot változatlanul fenntarthatónak ítélte, ami egyet jelentett az elismeréssel. Ugyanez volt a helyzet a rádióval és a televízióval, politikai vonatkozásban a színes magazinokkal is. 1969 tavaszán a *Magyar Hírlap* addigi tevékenységével is elégedettek voltak. (Természetesen kisebb kritikák mindenkivel szemben megfogalmazódtak.)

A Politikai Bizottság 1965 júniusában a belpolitikai tájékoztatás korszerűsítése mellett döntött. Ennek eredményeképpen a vezetők a korábbinál gyakrabban jelentek meg a televízióban és a rádióban: 1965-ben öt, 1966-ban tizenegy, 1967-ben tizennégy, 1968 szeptemberéig tizenharc felsővezetői interjúra került sor. Külföldi útjaik után közvetlenül nyilatkoztak a sajtónak. Bátrabban szóltak olyan, korábban kényesnek számító témákról, mint a bér- és a munkaügy vagy az árpolitika. A politikusok rájöttek ugyanis, hogy jobb, ha ők beszélnek a dolgokról, és nem mások. A sajtópolitika számolt azzal, hogy nincs monopolhelyzetben – a lakosság 10–12%-a rendszeresen hallgatta a nyugati rádióadásokat.⁵

A nyilvánosságpolitikában tehát nem került sor reformra, a gazdaságirányítási mechanizmus reformjának filozófiája azonban itt is hatott – még a sajtótörvény megalkotását is elhatározták,⁶ de ez csak évtizedek múlva vált valósággá. 1969 márciusában döntés született a Tájékoztatási Hivatal szerepének felértékeléséről, ám úgy, hogy az a párt osztatlan politikai hatalmát a tömegkommunikáció felett nem érintette.⁷ A másik mozzanat a bővülés-bővítés volt, amit az említett lapok, a televízió hatodik adásnapjának beindítása jelzett, de ami mögött a közvélemény va-

⁴ Az Agitációs és Propaganda Bizottság 1967. szeptember 5-ei ülése. MOL M-KS 288. f. 41/80. ó. e.

⁵ MOL M-KS 288. f. 41/101. ó. e.

⁶ A Politikai Bizottság 1968. november 12-i ülésének határozatát lásd Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 249.

⁷ MOL M-KS 288. f. 5/486. ó. e. – A Tájékoztatási Hivatal államtitkár által irányított, önálló költségvetéssel rendelkező, a kormányzat marketingjével megbízott intézménnyé vált, bizonyos állami felügyeleti szereppel is felruházva. Tájékoztatási egyezményeket készíthetett elő külföldi állami partnerekkel.

lódi érdeklődése is meghúzódott. 1967-ben a *Magyar Ifjúság* majdnem délutáni napilappá vált; a javaslatot az Agitációs és Propaganda Bizottságban 1967. január 31-én elfogadták,⁸ és csak a Politikai Bizottság testülete előtt futott zátonyra – nem utolsósorban annak a Komócsin Zoltánnak a határozott ellenzése miatt, aki 1957-ben a KISZ KB akkori vezetőjeként még harcolt az ügyért.

Szorosabban tartott politikai nyilvánosság

Érzékelhető volt-e a politikai nyilvánosság tartalmi bővülése 1968-ban? Azt mondhatjuk, hogy bizonyos szegmenseket leszámítva épp ellenkezőleg, politikai témákban inkább a nyilvánosság kereteinek szigorodása volt jellemző.

A legfontosabb és minden másnál jelentősebb belpolitikai téma az új gazdasági mechanizmus bevezetése volt. A reformról 1964-től nyilvános vita folyt: irányított, keretek közé szorított, de az ellenvéleményeknek és a fenntartásoknak bőven hangot adó cikkek, megnyilatkozások láttak napvilágot, még a *Népszabadságban* is.⁹ 1966. június 1-jén az Agitációs és Propaganda Bizottság a vita folytatása mellett döntött, de most már úgy, hogy nem az elvekről, hanem a gyakorlati kérdésekről kell vitázni.¹⁰ Megindult a széles körű tanfolyami felkészítés és a szokásos propaganda-hadjárat a reform ellenzőinek meggyőzésére. A jelentések azonban meglehetősen ambivalens eredményről számoltak be a politikai vezetőknek. A helyzet 1967 derekán sem változott számottevően, most már központi bizottsági szintű közbeavatkozásra volt szükség, aminek következtében az év második felére intenzív kampány indításáról határoztak a sajtóban, a rádióban és a televízióban.¹¹ A bevezetés körüli hetek különösen feszülten teltek, amit az is jelzett, hogy hatáskörén túllépve az MSZMP KB Nyers Rezső irányította Gazdaságpolitikai Osztálya hívta össze 1968. február 26-án, 28-án és március 1-jén a sajtó teljes spektrumának képviselőit, hogy a helyzetről informálódjon és a teendőket megszabja. Itt hangzott el kissé eufemisztikus módon, hogy a fizikai dol-

⁸ MOL M-KS 288. f. 41/67. ő. e.

⁹ Ízelítőt ad erről BEREND T. Iván: *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988. 228–263.

¹⁰ MOL M-KS 288. f. 41/59. ő. e. – A vállalati vezetők teljes körű átképzése 1967-től indult el.

¹¹ A kampány konkrét témáit és jelentőségét a KB 1967. június 21-ei határozata rögzítette. *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. I. m. 87.

gozók körében „kevésbé volt sikeres” a meggyőző munka a reform ügyében. Ez egyet jelentett azzal, hogy a reform ellenzőinek tábor a még mindig meglehetősen széles volt.

Ha ezek után megnézzük a belpolitikai sajtó fő vonulatát, akkor azt látjuk, hogy lényegében a politikai vezetés rendszeres hivatalos megnyilatkozásait közvetítette a társadalomnak a belgazdasági folyamatok alakulásáról. Paradox módon az új gazdasági mechanizmus bevezetésének kockázatai, vagyis a reform körüli csatározások okozták, hogy a belpolitikai újságírás központi irányítottsága megerősödött, és több kiskapu is bezárult 1968-ban.

Nem a gazdasági mechanizmus volt az egyetlen olyan téma, amellyel a tömegkommunikációnak csak közvetlen politikai irányítással volt szabad foglalkoznia. Kádár János fent említett szavai szerint ez belpolitikai kérdésekben 1968-ban a miniszteriális szintű problémáig terjedt – persze célzásokban, a sorok között akár többet is megfogalmazhattak. De mi volt az, ami egy adott helyzetben nyilvánosságot kaphatott, és mi volt az, ami nem? Ezt nem lehet pontosan felsorolni, de az a politikai konfliktusmező, amely a sajtótábut, a közlés szabadságát és kötöttségét meghatározta a nyilvánosság számára, körvonalazható.

Az MSZMP apparátusában működött egy úgynevezett belső tájékoztatási rendszer azzal a céllal, hogy a politikai elit tagjai a maguk szintjén annyi információt kapjanak, amennyi a jó döntés meghozatalához szükséges. Kádár János 1968 novemberében a legfelsőbb szintet a Politikai Bizottság és a kormány tagjaiban, az Elnöki Tanács két vezetőjében, valamint a KB titkáraiban határozta meg. Ez alatt szélesebb körök helyezkedtek el; az egyik a Központi Bizottság tagjaiból állt, és úgymond, a politikai mérlegeléshez szükséges információkat havi rendszerességgel kapta. A másik az operatív munkában érdekelt kör volt, amely a megyei párttitkárokból, tanácselnökökből, az apparátus és a speciális bizottságok vezetőiből állt; őket heti rendszerességgel kellett megfelelő információval ellátni.¹² Az információk a KSH-ból, az MTI bizalmas kiadványaiból, az állami és pártapparátus különböző szervei által összeállított tájékoztatókból származtak.

1968. május 14-én a Politikai Bizottság különös döntést hozott. Úgy ítélte meg, hogy Magyarország és a Szovjetunió, illetve a kelet-európai

¹² MOL M-KS 288. f. 5/476. ó. e. A belső nyilvánosságról lásd még CSEH Gergő Bendegúz: Tájékoztatás és külpolitikai propaganda 1963 után. In: CSEH Gergő Bendegúz–KRAHULCSÁN Zsolt–MÜLLER Rolf–PÓR Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. II. k. Irodalom-, sajtó-, és tájékoztatáspolitikai, 1962–1979. (Dokumentumok.)* Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 481–487.

szocialista országok között súlyos és széles körű konfliktusmező alakult ki, amelyről a testület tagjai hallgatni kötelesek, így más nem szerezhett tudomást róla. A Politikai Bizottság, tekintettel a helyzet súlyosságára, úgy döntött, hogy levéllel fordul az SZKP vezetéséhez a konfliktusok rendezése érdekében.¹³ A következő ülésig azonban Kádár János meggondolta magát, és Komócsin Zoltánnal együtt új taktikát javasolt: nem kell levelet írni, hanem a konfliktusokat széthúзва, alkalmas időpontban egyenként kell megkísérelni rendezni azokat Brezsnyevékkel. Ennek jegyében zajlott le a június végi, július eleji szovjet–magyar csúcstalálkozó, ahol a gazdasági kérdésekben, az atomsorompó ügyében egyetértés, Csehszlovákiát illetően pedig a nézetek közeledése volt tapasztalható, míg a Varsói Szerződés és a KGST kérdései halasztódtak.¹⁴ 1968 innen nézve a politikai titkolódzás évének is tekinthető.

A szakirodalom jó része mind a mai napig elsősorban a Csehszlovákiával kapcsolatos és valóban egyre erősödő konfliktust említi ebből az időszakból. Valóban, 1968. július 15-én a PB külön eligazítást rendelt el a sajtónak a csehszlovák ügyben; három nap múlva pedig, a sajtó egyöntetűségének biztosítása érdekében, háromfős bizottságot jelölt ki Szirmai István, Aczél György és Jakab Sándor személyében. A Csehszlovákiával való konfliktus nyilvánosság előtti kezelésének ügyében tehát, hogy úgy mondjuk, rendkívüli állapot lépett életbe.

Próbáljunk a kulisszák mögé tekinteni.

Az 1968-as esztendő a magyar vezetés számára belpolitikai téren talán az egyik legígéretesebb és ugyanakkor külpolitikai szempontból legnehezebb időszakot jelentette. Valósággá vált az új gazdasági mechanizmus, amelyet Kádár János nem nyilvános beszélgetésben olyan jelentős változásnak tekintett, mint Lenin NEP-jét. Ugyanis nem pusztán a gazdaságirányítás szűken vett technikájának módosításáról volt szó: másfajta vezetési magatartást vártak a gazdasági és politikai elitől, bizonyos mértékig másfajta munkakultúrát a munkavállalóktól; a pártelitnek vissza kellett vonulnia a közvetlen beavatkozástól, a hatalom önkorlátozása mellett az országban sokkal szélesebb szövetségi politikának kellett megerősödni, amelyben újabb lehetőségek nyílnak a kispolgárság előtt és végképp el kell felejtetni az emberek megítélésakor azt a kérdést, hogy „honnan jössz?”, mert a „merre tartasz?” a fontos. Ami a pártszerveket illeti, azok visszavonultatása majd az év végén összegződik központi határozatokban. Mindenesetre a Politikai Bizottság már

¹³ MOL M-KS 288. f. 5/455. ő. e.

¹⁴ MOL M-KS 288. f. 460. ő. e.

március 25-én fellépett két megyei – a nógrádi és a pesti – pártbizottság közvetlen beavatkozása ellen az építőipari kapacitások elosztásában, valamint az ellen, hogy a hódmezővásárhelyi és a gyöngyösi járási pártbizottság egy közgyűlési határozat után már-már erőszakkal le akart váltani szövetkezeti vezetőket.¹⁵ Az új gazdasági mechanizmussal olyan folyamatok indultak meg a belpolitikában, amelyek következményeit senki sem prognosztizálhatta biztosan előre. Kádár János a szövetkezesítésbe való belevágás kockázatát említette párhuzamként, amikor is először megteremtették a szervezeti kereteket, és azután nyitott kérdés volt, hogy a technológiai háttérrel hozzá tudják-e rendelni ezekhez – azaz hogy az egész átalakulás csődöt mond-e, vagy fejlődést von maga után. 1968-ra az agráriumban lezajlott kísérlet, úgy tűnt, sikerült. A szövetkezesítésnek azonban a szovjet blokkban egyértelmű volt a politikai fogadtatása. Nem így a piacosító reformoké. Az új gazdasági mechanizmusnak tehát akkor is megvolt a politikai kockázata, ha a párt vezetése egységes. Márpedig nem volt az.

1967 végén, 1968 első felében ráadásul a magyar politikai vezetés szinte minden fontos kérdésben konfliktusba keveredett a kelet-európai szocialista tábor egy vagy több országával és a Szovjetunióval. Ez a helyzet rendkívül nehéz és ügyes taktikát követelt Kádár Jánostól, Fock Jenő miniszterelnöktől és a Politikai Bizottság tagjaitól. Biztosítani kellett az új gazdasági mechanizmus bevezetésének és egyáltalán a magyar gazdasági érdekek érvényre jutásának nemzetközi feltételeit, elsősorban a keleti, másodsorban a nyugati tömbben. Bár valamiféle átalakítás majdnem mindegyik országban napirenden volt, néhány éves perspektívában azonban nem volt mindegy, hogy a reform mely változata válik dominánssá a térségben és mellyel szemben alakul ki bizalmatlanság. A konfliktusok háttéréről egyelőre nem született részletes feldolgozás. A csehszlovák válsággal kapcsolatos magyar pozíció alakulásáról és a magyar–román konfliktusról a szakirodalom tájékoztatót nyújt.¹⁶

A magyar politikai vezetésnek még sosem volt ennyire átgondolt, mi több kidolgozott elképzelése arról, mit kíván elérni a szocialista táborban és tágabban az európai erőterben. Nyugat felé óvatos, de határozott, politikai és mindenekelőtt gazdasági kapcsolatépítés, a nemzetközi szervezetekben való aktívabb részvétel, a nyugat-európai országokkal és a Közös Piacca folytatott bővülő együttműködés lebegett a szeme előtt. Magyar-

¹⁵ MOL M-KS 288. f. 5/297. ő. e.

¹⁶ HUSZÁR Tibor: *1968. Prága, Budapest, Moszkva*. I. m.; FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

ország stratégiaiilag elkötelezte magát a békés egymás mellett élés politikája, az enyhülés mellett. Taktikai okokból, szolidaritásból ugyan, de a Német Szövetségi Köztársasággal még tartotta a két lépés távolságot (nem úgy, mint Románia), ugyanakkor világosan megfogalmazta a Lengyelországtól, az NDK-tól és a Szovjetuniótól eltérő, a kapcsolatok rendezésére nyitott politika melletti eltökéltséget, ami a gazdasági perspektívák szempontjából Magyarország számára első számú érdek volt. Külpolitikájában ehhez természetesen kapcsolódott a más, elsősorban a francia, osztrák, skandináv, olasz terepen való kapcsolatbővítő aktivitás.

Magyarország támogatta az 1965 óta folyó atomsorompó-szerződés révbe jutását, és a szocialista országokkal közösen fellépett az aláírást akadályozó román magatartással szemben. Csehszlovákiával közösen kezdeményezte a KGST és a Közös Piac között a kapcsolatokat, e célból szorgalmazta a közös terv kidolgozását a Kelet és a Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok bővítésére, és döntött a GATT-ba való belépésről. Fock Jenő miniszterelnök azzal a tárgyalási pozícióval ment ki 1968 elején Franciaországba, hogy ott közös beruházásokról, sőt barátsági szerződés aláírásáról döntsenek. Meghívta De Gaulle elnököt, Pompidou miniszterelnököt, Schumann és Malraux minisztereket Magyarországra. Fock közölte, hogy a Nemzetközi Valutaalapba és a Világbankba történő magyar belépés most még nem időszerű; ám ez már azt jelentette, hogy Magyarország majd fel akarja venni a kapcsolatot ezekkel a szervezetekkel. Párizsban is szorgalmazta az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia Előkészítő Csoportjának létrehozását. Egyedül a németkérdésben nem volt új mandátuma a magyar miniszterelnöknek.¹⁷

A szocialista táboron belül a magyar politikai vezetésnek elsőrangú célkitűzése volt, hogy a gazdasági kapcsolatrendszer alkalmassá tegyék az új gazdasági mechanizmus decentralizált, piacbarát megoldásainak érvényesítésére. Bízott a reformok folytatásában a Szovjetunióban, Bulgáriában, Csehszlovákiában és másutt, és szorgalmazta a tapasztalatok cseréjét. Amikor 1968 tavaszán Lengyelország bemutatta a KGST átalakítását szorgalmazó javaslatát, a magyar gazdaságpolitikai vezetés Nyers Rezső irányításával teljesen kész alternatív reformkoncepciójával állt elő. Ennek az volt a lényege, hogy a direkt állami beavatkozások helyett a piacconform megoldásokat terjesszék el, a tagállamok szuverén gazda-

¹⁷ Pálffy József a *Magyarország* című hetilapban megjelent kommentárjában azt is nyilvánosságra hozta, hogy a magyar miniszterelnök közös vállalatok létesítését kezdeményezte az alumínium és a benzin vegyipari feldolgozására. (*Magyarország*, 1968. április 7. 3.)

ságvezetésének megőrzése mellett. A következőket javasolta: egységesítés a védvámrendszert, fokozatosan iktassák ki a belső vámokat, koordinálják a terveket a közös nagyberuházások és a távlatok kérdéseiben, alakítsanak nemzetközi beruházási bankot és erősítsék a vállalatok közötti kapcsolatokat, beleértve ebbe a nemzeti piacok megnyitását is a vállalati expanzió és a vállalatközi hitelnyújtás előtt.

A magyar vezetés szembehelyezkedett és konfrontációt vállalt a szovjet centralizációs törekvésekkel a Varsói Szerződés szervezetének átalakításában is. A konfliktus itt is 1968 első felében éleződött ki. A magyar párt szerencséjére Románia kérlelhetetlen, a szakításig elmenő keménységgel utasította el Jakublovskij marsall javaslatait a szovjet parancsnokságnak alárendelt közös, nemzetközi hadsereg létrehozására. Ez adott lehetőséget Magyarországnak, de bizonyos mértékig más kelet-európai országoknak is, hogy a kompromisszumos javaslatot kidolgozzák és érvényesítsék. Ez tette lehetővé, hogy a katonai erő és a hozzá kapcsolódó iparágak feletti rendelkezés megmaradjon nemzeti keretek között, vagyis hogy a magyar gazdaságnak ne kelljen felesleges és egyensúlyát veszélyeztető terheket vállalnia, megmaradjon gazdaságpolitikai szuverenitása, s a hatékonyságra törekvést ne veszélyeztessék politikai célú vállaláskényszerek.¹⁸ Magyarországnak enélkül is megvoltak az elháríthatatlan internacionalista kötelezettségei. A vietnami segély és a kölcsön évről évre növekedett, de 1968 nyarán például hiába volt itt magas rangú koreai küldöttség egy hónapig, hogy egy teljes repülőtér védelmét biztosító légvédelmi rendszer szállításáról megállapodjon, e horribilis költségeket a magyar vezetés nem vállalta.¹⁹ Ehhez járult még egy újabb konfliktusmező, amely a kommunista és munkáspártok világtalálkozója előkészítésével keletkezett a szovjet–lengyel diktáló stílus és a kompromisszumos megoldást kereső magyar tárgyalási metodika között. Nem

¹⁸ A magyar javaslat és taktika bevált. A vezérkari főnökök helyetteseinek 1968. szeptember 13–17-i értekezletén elfogadták a háborús és a békehelyzet különbségére vonatkozó magyar elgondolást és több más megfontolást is. A csapatok diszlokációjának megváltoztatására például csak a nemzeti kormányok adhattak utasítást. A szocialista országok a magyar állásponttal értettek egyet, és amikor kiderült, hogy ezen az alapon a románokkal is fel lehet venni a tárgyalás fonalát, Jakublovskij marsall is elégedett lett. Fock Jenő a Politikai Bizottság ülésén több hónapig tartó eredményes harcról számolt be, amelyben elsősorban a csehszlovákok támogatását emelte ki. A honvédelmi miniszterek 1968. október 29–30-i moszkvai értekezlete hasonló módon zajlott le. (MOL M-KS 288. f. 5/473. és 476. ó. e.)

¹⁹ A katonai segély mértéke 1966-ban 13,1 millió rubel volt, 1968-ban 17 millióra nőtt, a kölcsön 1966-ban 4 millió rubelt tett ki, ami 1968-ban már 13,7 millióra nőtt. Emellett Magyarország közel 540 ösztöndíjas és aspiráns tanítatását és 40 beteg gyógykezelését vállalta. Az 1968-ra vonatkozó 51 millió rubel nagyságú vietnami igényből a Politikai Bizottság 30,7 millió rubel hitel és segély összevont terhet tartott vállalhatónak. (MOL M-KS 288. f. 5/454. ó. e.)

oldódott az NSZK-hoz való viszony eltérő megítéléséből adódó nézeteltérés sem. Itt a szovjet–lengyel–NDK álláspont állt szemben a magyar, illetve a csehszlovák–román állásponttal.

Ebben a bonyolult és kockázatos játéktérben az első számú szövetségesnek számító és a reformpolitikában élen járó Csehszlovákia helyzete mind bizonytalanabb lett; Lengyelország belső bajai miatt, szorosabbra fűzte kapcsolatait a Szovjetunióval; Romániára a Varsói Szerződés kivételével szinte semmilyen kérdésben nem lehetett számítani; Jugoszláviára legfeljebb annyiban lehetett hivatkozni, hogy öngazgatási rendszere növekvő belső zavarokkal küszködik, az albán szeparatizmus lefoglalja energiáit; az NDK az új Európa-politikát, de a belső reformokat illetően is lehetetlen helyzetben volt; Bulgária pedig szorosan kötődött a Szovjetunió irányvonalához.

Ebben a helyzetben az MSZMP és a kormány a hírközlő szerveket még inkább kézben tartotta, még egyes kelet-európai országokhoz viszonyítva is. De részletkérdésekben szerepet játszottak más okok is. A Politikai Bizottság, de a szélesebb vezetés is tisztában volt azzal, hogy Románia a magyar nemzeti kisebbség gyors ütemű elrománosításának politikáját folytatja.²⁰ Nyílt konfrontációra mégsem vállalkoztak, mert attól tartottak, hogy ezzel csak rontanának a helyzeten. Azzal is tisztában voltak, hogy Csehszlovákiában, a szabadabbá vált légkörben, magyarellenес atrocitásokra is sor került. Mégis tiltották ezek nyilvánosságra hozását abban reménykedve, hogy a föderáció felé vezető folyamat és az ebben kibontakozó új nemzetiségi politika a magyarság helyzetén számottevően javítani fog. Ilyen értelmű, az egyenjogúság és a megbékélés szándékával íródó cikk, híradás, publicisztika szép számmal jelent meg a magyar sajtóban. Elsősorban a *Népszabadság* adott hírt – ha a konfliktusokról nem is – a magyar nemzetiségi jogok alakulásáról, a CSEMADOK üléseiről és állásfoglalásairól, Dobos László megnyilatkozásairól, a magyar nyelvű könyvkiadó megteremtésére vonatkozó fejleményekről azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy segítse a nemzetiségi jogok érvényre juttatását.

A politikai nyilvánosság szorosabb irányítása érvényesült lényegében a keleti tömböt és kommunista világmozgalmat érintő valamennyi kérdésben. A feladatokat tetézte, hogy Magyarország koordinálta a kom-

²⁰ „A román külön álláspont mintegy belpolitikai következménye a román elvtársak nemzetiségi politikájában tapasztalható torzulás, amely elsősorban a Romániában élő magyar nemzetiséget érinti. Az elvtársak gyors ütemű elrománosításra törekcsenek, s ezt iparosítási politikájukkal, művelődéspolitikájukkal, közigazgatási átszervezésekkel, a társadalomban kialakult közszellemmel támasztják alá.” (Részlet Puja Frigyes külpolitikai témájú előterjesztéséből a Politikai Bizottság 1968. június 11-ei ülése elé. MOL MKS 288. f. 5/457. ó. e.)

munista és a munkáspártok készülő nemzetközi értekezletének előkészítését – miközben a mozgalom mindinkább széttoredezett, és a régi utasításos, nyomásgyakorló, kiátkozó magatartással nem lehetett összetartani. Kádár János ezt világosan felismerte a szovjetek, a lengyelek ellenében is. A Magyar Írók Szövetsége 1968. június 6-án közgyűlést tartott beszédében a világmozgalomban bekövetkezett változást Kádár úgy jellemezte, hogy a kiátkozást a vesződség korszaka követi. Szavai szerint „...nincs hatályn kívül helyezve Románia azért, mert küldöttsége kivonult a budapesti értekezletről; holnap is áll, hogy szomszédok vagyunk, mi is szocialista ország vagyunk, meg ők is. Bizony mi kikísértük őket akkor. Ez szükséges.”²¹ A kommunista világmozgalom poliocentrikusságának gondolata türelmet s egyben optimizmust árasztott – ám ekkor természetesen még augusztus előtt jártunk. A magyar nyilvánosság nem is üzent hadat sem Kínának, sem Kubának, sem Jugoszláviának, sem Romániának, sem Albániának, sem más renitens kommunista pártoknak. A magyar párt a közvetítő szerepet vállalta, és ez megszabta magatartását.

Más volt a helyzet Nyugat-Európával és az Amerikai Egyesült Államokkal, vagyis az akkori szóhasználatból az imperialista világgal. A fejlett kapitalista országokkal kapcsolatban a hangsúlyok máshová estek, ott a krízis diagnózisa állt első helyen, de inkább csak a nagy nemzetközi politikai, erkölcsi vita oldaláról. Nincs forradalmi helyzet – szögezte le Kádár János az írók előtt – még Franciaországban sem. Ezekben a kérdésekben a „*valamelyest objektivitásra törekvésben*” jelölte meg a nyilvánosság állapotát, és ez többé-kevésbé így is volt. Vietnamban és a többi világpolitikai kérdést illetően nem volt vita, hogy hol áll Magyarország; de az interpretációk sok esetben nem rugaszkodtak el a józan mérséklettől, és ezt a Politikai Bizottság konkrétan igényelte is. Lyndon B. Johnson amerikai elnök március 31-i nagy jelentőségű bejelentésre szánta rá magát: nem indul az elnökválasztáson és felhagy a Vietnami Demokratikus Köztársaság bombázásával. Jakab Sándor, az Agitációs és Propaganda Osztály vezetője ennek kapcsán úgy akarta instruálni a sajtót, hogy ne tápláljunk illúziókat, mindez nem jelenti az amerikai politika megváltozását, és növelni kell a közvélemény éberségét. A Politikai Bizottság ezeket a megállapításokat egyszerűen törölte, és tárgyilagosan ismerte a hangnemre utasította a lapokat a bejelentés körülményeit illetően is.²²

²¹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL) 765. f. 84. ő. e.

²² MOL M-KS 288. f. 5/452. ő. e. – A kommentárja példa GÁRDOS Miklós: A Johnson-bomba. *Magyarország*, 1968. április 7. 5.

Az ilyen stílusú világpolitikai tájékoztatásra és kommentálásra épp a *Magyar Hírlap* volt a példa, nem is beszélve az 1969 elejétől induló *Világgazdaságról*. A *Magyar Hírlap* szerkesztési koncepciójának egyik fontos eleme a nagy terjedelmű, részletes, higgadt, visszafogott, tényekkel érvelő külpolitikai rovat megteremtése volt. Ezt 1969. március 25-én az Agit-prop. Bizottságon az illetékes osztály csak terjedelme miatt, vagyis a belpolitikát háttérbe szorító jellege okán támadta.²³ Más alkalommal viszont értékelte, hogy a külpolitikában a „nevén nevez-zük a dolgokat”.

Tévedés lenne azt hinni, hogy a politikai vezetés csak a „képes beszéd” nyelvén engedett fontos dolgokat elmondani a fontos kérdésekről, vagy hogy a sorsdöntő kérdésekről csak a nyilvánosság kulisszáit meg-kerülve volt hajlandó őszintén beszélni. 1968 végén ugyanis úgy dön-tött, hogy a leglényegesebb ügyben – tőle szokatlan módon – vállalja a nyílt fellépést. 1969. január 22-én a párt reprezentatív, lényegében hi-vatalos megnyilatkozásokat közvetítő fórumán, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Politikai Akadémiáján elhangzott Nyers Rezső *A szocialista gazdasági integráció elvi és gyakorlati kér-dései* című előadása.²⁴ Az időpontot kissé provokatívan választották meg. Egy nappal korábban kezdődött Berlinben a KGST Végrehajtó Bizottságának ülése, amelyen a magyar delegációt Apró Antal vezette. Nyers nem köntörfalazott: az addig titkolt magyar KGST-reformja-vaslatot mondta el ország-világ nyilvánossága előtt. A mondandó alig kapott csomagolást. A KGST nem javításra, hanem reformra szorul – szögezte le –, a cél egy nagyobb és életképesebb regionális piac meg-teremtése, amelyben mind a termelő, mind a kereskedelmi vállalatok önállóbban mozoghatnak, üzletelhetnek; perspektívában ezt olyan közös valuta segíti elő, amely konvertibilis. Addig is vámközösség kell, és közös bank, de olyan, amely tényleges beruházási hitelek nyújtásá-ra képes. Nyers Rezső világossá tette azt is, hogy itt egy logikailag össze-függő javaslategyüttesről van szó, amely nem konfrontációra, hanem együttműködésre törekszik Európa másik felével. A megvalósítást tíz-éves intervallumban tartotta reálisnak.

Miért vállalta az addig titkolódzó politikai vezetés és személy szerint Nyers Rezső a KGST reformjára vonatkozó javaslat nyilvánosságra ho-zatalát? Minden bizonnyal szerepet játszott ebben, hogy az előzetes kon-

²³ MOL M-KS 288. f. 41/112. ő. e.

²⁴ Az előadást bő terjedelemben az 1969. január 23-i lapok ismertették.

zultációk eredményeként a különböző országok a javaslat egyes elemeit eltérő mértékben utasították vissza, illetve fogadták el. 1968 végén–1969 elején egy hosszadalmas, de nem reménytelen tárgyalássorozat megkezdésére nyílt kilátás. Bár a Szovjetunió a piaci elemekkel kapcsolatban fenntartásokat fogalmazott meg, az integrációt, a közös tervezést illetően pártolta a javaslatot. Ráadásul még mindig a csehszlovák konszolidációval volt elfoglalva és ez továbbra is felértékelte Magyarországot. Arra legfeljebb a román fél részéről lehetett számítani, hogy az elgondolást teljes egészében elutasítja, sőt revizionistának bélyegzi. Ez azonban különösebben nem zavarhatta a magyar politikusokat. Kádárék számára a nemzetközi politikában, a hazai reform sorsát tekintve is messze ez volt a legfontosabb ügy. Úgy ítélték meg, hogy ez a Nyugat-Európával kapcsolatos álláspontok elmozdulását is eredményezheti.

Az ügy alakulását most nem követhetem nyomon; a téma szempontjából Nyers előadása azt a paradox helyzetet szemlélteti, amelyben a politikailag vezérelt nyilvánosság vergődött.

A sok kiszámíthatatlan tényező szinte kurzusfilmmé tette Kovács András február 15-én bemutatott *Falak* című alkotását, amely a láthatatlan akadályok között bekötött szemmel egymással küzdő kínai harcosok alakjában szinte az 1960-as évek második felének metaforáját fogalmazta meg az egész magyar elit számára. A film egyszerre jelezte a magyar értelmiség őszinte beszéd iránti igényét és tette láthatóvá azt, hogy a hatalmas huzavonák hálójába bonyolódó ember számára ez szinte lehetetlen. Kovács András szerint a zártkörű bemutatót követően Kádár János lényegében szó nélkül tudomásul vette a film forgalmazását. Mintha saját helyzetére ismert volna.

A világpolitikában meglévő láthatatlan falak olykor mégis kitapinthatóvá, tágíthatóvá lettek. A Nyers-előadással az, ami az év során titok volt, hirtelen feltáruhatott. Meg is volt a hatása. Régen volt magyar politikai megnyilatkozásnak akkora nemzetközi visszhangja, mint ennek az előadásnak. Azonnal reagált az angol, az amerikai, a francia, a nyugatnémet, az olasz, az osztrák, a görög, a svájci sajtó, de a jugoszláv, a csehszlovák és a szovjet is, nem beszélve a nyugati magyar adásokról. Olyan lapok kommentálták az eseményt, mint a *Financial Times*, a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a *Die Welt*, a *Le Monde* stb. A nyugati újságok végső soron csak kimondták azt, ami az előadásban nem hangozhatott el: Magyarország kelet-európai közös piacot akar. Ez azonban már túlmutat a politikai nyilvánosságon, egy új szemlélet, új világfelfogás irányába. Vajon ennek semmi jele nem volt a hazai nyilvánosságban?

Koegzisztencia és nyilvánosság

A magyar hírközlésnek nem a szerkezete, hanem a tartalma változott meg a hatvanas években. Ennek a tartalmi változásnak a központi fogalma és egyben problémája a „koegzisztencia” kifejezésében volt megragadható. Hogy ez mit jelentett, azt Lukács György magyarázta meg a *Kortárs*ban Simon Istvánnak és Gyertyán Ervinnek adott interjújában. Lukács a hatvanas évek atmoszféráját feszültséggel telinek nevezte, amelyben valószínűtlen a világháború kitörése, ugyanakkor a háború összes oka továbbra is fennáll. Ilyen körülmények között folyik a kultúrák egyre globalizálódó és szakadatlan érintkezése, amit szerintem már nem lehet semmiféle tilalommal megakadályozni. Ez az egyre fokozódó politikai és kulturális verseny világa, amelyben magas színvonalú kulturális produktumokkal lehet csak eredményt elérni. Az a nagy kérdés, melyik rendszer tudja bebizonyítani, hogy benne az emberhez méltó lét jobban megvalósítható, a társadalom humanizáltabb, mint a másikban. Lukács szerint a szocializmus a személyi kultusszal a háta mögött defenzívába került, önkritikára kényszerült. Nem tette kétségessé, hogy ez az önkritikus magatartás az SZKP XX. kongresszusa után 12 évvel is aktuális. Mivel Nyugaton a kommunista mozgalom szerepe még vitatottabb, így az önbírálatot nem lehet megkerülni. Ugyanakkor a fejlett világban is megváltozott a helyzet: „...azt lehet mondani – így vélte túlzott rövidlátással – hogy az American Way of Life-nak az ideológiája a vietnami háborúban is, az otthoni négerkérdésben is összeomlóban van. Hasonló a helyzet Angliában és másutt is. Most csak az a kérdés, mennyire vagyunk mi képesek, hogy ezt a helyzetet kihasználjuk, és új ideológiával lépünk fel.” Lukács szerint akkor tud a baloldal tekintéllyel föllépni, ha képes lesz a kor világgazdasági jelenségeinek magyarázatára. Erre azonban a marxisták még csak kísérletet sem tettek. Mégis bizakodó volt, és megfogalmazta a sokáig szállóigeként terjedő formuláját, azaz hogy a feladat: „módszertanilag vissza Marxhoz, a valóságban előre a kor jelenségeinek megmagyarázásához”.²⁵

Lukács elvileg és gyakorlatilag is elutasította a másik alternatívát, a konfrontáció radikális baloldali, kínai típusú változatát.

Ha a hatvanas évek magyar nyilvánosságának alakulását nézzük, s benne az 1968-as esztendőt, akkor világos, hogy a kulturális koegzisztencia erősödésének nyomait tapasztaljuk lépten-nyomon. A harc reto-

²⁵ A békés egymás mellett élés néhány problémája. GYERTYÁN Ervin és SIMON István interjúja Lukács Györggyel. *Kortárs*, 1968/5. 745–757.

rikáját kezdi háttérbe szorítani verseny, a vetélkedés, az együttműködés semleges bemutatása a politikában, de főként a kultúrában.

Milyen társadalmi tényezők hatottak ebbe az irányba? Itt a magyar gazdaság nyitottságkényszerének korai felismerése az egyik legfontosabb motiváló erő. 1957 után a külkereskedelmi forgalom gyorsuló tempóban növekedett: 1955–1960 között 60%-kal, 1960–1970 között több mint 160%-kal, és a dollár elszámolású rész megközelítette a rubel elszámolású forgalmat.²⁶ 1963–1964-től a nemzetközi szervezetekben dolgozó magyar képviselők száma a kétszeresére növekedett, és fokozatosan visszaléptünk az ENSZ különféle szervezeteibe.²⁷ Az ország nemcsak a politikai és gazdasági diplomácia szempontjából vált nyitottá a hatvanas években, de jelentősen emelkedett a vállalati szintű kiutazások száma is. Az értelmiség bővülő mozgásterét azonban szigorúan ellenőrizték; a kiutazókkal gyakran kapcsolatba lépett, és/vagy megfigyelte őket a titkosszolgálat. 1966 után 7231 munkakört nyilvánítottak bizalmasnak. A Belügyminisztérium az e munkakörben dolgozó több mint 71 000 személyt felülvizsgálta, bár csak 148 főt mozdítottak el a beosztásából.²⁸

Nyugat felé 1963 után fokozatosan, lépésről lépésre nyíltak újabb és újabb kapuk. Külön ki kell emelni az idegenforgalomban beállt változást. Tömegessé vált az utazás, s ez a láz Magyarországot is elérte. A vendégek túlnyomó része a szocialista országokból érkezett és oda is utazott, de 1968-ra a hazánkba érkező nyugati turisták száma megközelítette a 350 000 főt. 1968 februárjában a Politikai Bizottság az idegenforgalmat mint az egyik gazdasági ágazatot tekintette át, s a devizabevételek növekedését várta tőle. Elsősorban a tőkés forgalmat kellett növelni – a szállodaépítésnek, a fizetővendég-szolgáltatnak, a gyógyvizek jobb kihasználásának ezt a célt kellett szolgálnia. 1962 óta a beutazó rokonlátogatók száma egyes adatok szerint 22 000-ről 1967-re 76 000-re emelkedett.²⁹ A pártközpont és a magyar kormányzat erőfeszítéseket tett a beutazó turisták, köztük is a rokonlátogatók számának növelésére, természetesen politikai szűrés után. 1968-ban már az emigrációs szervezetekkel való szorosabb kapcsolat felvétele is napirenden volt. A kiutazásokat azonban erősen korlátozták: a honpolgárok rokonlátogatásra kétfévente, turistaútra háromévente kaptak lehetőséget európai országba

²⁶ PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1984*. I. k. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985. 252., 258.

²⁷ MOL M-KS 288. f. 315. ő. e.

²⁸ MOL M-KS 288. f. 5/456. ő. e.

²⁹ MOL M-KS 288. f. 31/1968/12. ő. e.

30 napra, a tengerentúlra 90-re. Így is 1966-ban több mint 142 000, 1967-ben több mint 145 000 magyar jutott ki Nyugatra, ebből 47 000 rokonlátogatásra. Az új gazdasági mechanizmus bevezetésével megszüntették az Országos Idegenforgalmi Hivatalt, s az utazások szervezésével foglalkozó vállalati típusú idegenforgalmi szervezetek nagyobb mozgásterhez jutottak.

Ez a nyitottság lépten-nyomon megmutatkozott a hazai sajtóban. A közvetlen idegenforgalmi propaganda mellett a lapok rendszeresen hoztak külföldi útibeszámolókat, tájékoztató cikkeket a világ különböző tájairól.³⁰

Gyors ütemben bővültek a kulturális kapcsolatok. A könyvkiadásban, a publikálási lehetőségekben a politikai határok ugyan továbbra is megvoltak, de fokozatosan tágultak is. Az ötvenes évektől kezdődően sajátos verseny alakult ki az Egyesült Államok és a Szovjetunió között a tudományos és műszaki eredmények terén, különösen az űrkutatásban, ahol úgy tűnt, hogy a hatvanas évek elejétől a Szovjetunió előnyre tett szert. 1968 ebből a szempontból a nagy fordulat előszelének éve volt, amennyiben az Egyesült Államok az év végén felbocsátott Apolló űrhajóval az ember holdra szállásának küszöbéhez érkezett, szemben a Szovjetunióval, amely csak egy mesterséges berendezéssel tudta a Holdat megkerülni. A tudományos és technikai haladásba vetett hit az egész világ közvéleményét foglalkoztatta: mintegy globális mítoszként keleten és nyugaton egyaránt a figyelem középpontjában állt. Ebben szerepet játszott a nukleáris világegéstől való félelem csökkenése, vagyis az a remény, hogy a tudomány „szörnyszülöttei”, Frankensteinjei kézben tarthatók.³¹ Világszenzációt jelentett a dél-afrikai Barnard professzor sikeres szívátültetési kísérlete 1968. január elején, ami hozzájárult a mítosz megerősödéséhez. A szív- és veseátültetések sikere miatt 1968-ról mint a transzplantáció évéről beszéltek. A technikai haladás, a technikai újítások bemutatása, reklámja és bevezetése a nyilvánosság állandó témája volt nemcsak nálunk, de az egész kelet-európai térségben. Izgalmat keltettek például a légpárnás járművek, amelyekről egyesek a közlekedés forradalmát várták; nagy figyelem kísérte a termonukleáris energia felhasználását célzó újdonságokat, a lézerkutatást, a titokzatos új elemi

³⁰ A nyugat-európai országok közül a hatvanas évek második felében a politikai kapcsolatok kedvező alakulása folytán kitüntetett helyet foglalt el Franciaország. 1967-ben és 1968 elején újra megjelent Pálffy József Franciaországról szóló útikönyve a Panoráma sorozatában.

³¹ A félelem azért folyamatosan jelen volt a kulturális atmoszférában. Ezt fejezi ki *A majmok bolygója* című regény 1968-as megfilmesítése és annak sikere.

részecskék, a kvarkok felfedezését stb. Nagy várakozást keltettek az automatizálás lehetőségei. Tekintélyes szovjet tudósok már-már a fantasztikum birodalmába tartozó jóslatokat fogalmaztak meg e tudományág és az alkalmazása előtt álló, világot átalakító perspektívákról.³² Külön tudományterület foglalkozott a tudományos-technikai forradalom lehetséges hatásaival; a marxista szakirodalom a tudomány termelőerővé válásáról beszélt, minek következtében a politikusoknak is meggyőződésükké vált, hogy ebben a lemaradás a két világrendszer közötti verseny eldőlését jelentené. Magyarország is igyekezett részesedni a tudásversenyben, ezért a politikai vezetés a tudományos államközi szerződések gyarapítására törekedett. Franciaországgal és Olaszországgal sikerült is ilyen megállapodást kötni; 1968-ban újabb területek, Ausztria és a skandináv országok kínáltak hasonló lehetőséget, de ezen túl is egyre növekvő számban jutottak el kutatók Nyugatra. 1961-ben 2362 fő, 1965-ben 8522 fő kiutazását regisztrálták a statisztikák. A francia ösztöndíjkeret 1966-ban összesen 380 nap volt egész évre, de kihasználták például a Ford-ösztöndíj általi lehetőségeket is. Egy-egy külföldi világhíresség látogatása nagy sajtónyilvánosságot kapott. Így az emigráns Selye Jánosnak, a stressz „feltalálójának” előadókörútjáról még a mozihíradó is beszámolt. Hasonló izgalmat keltett Henry S. Kaplan radiológus látogatása. A tudomány mítosza egyre inkább behatolt a tömegkultúrába. Magyarországon megindult és 1968-ban lendületet vett a *science fiction*, a tudományos fantasztikus irodalom kiadása, amelynek amerikai, európai és szovjet művelőit egyaránt nagy érdeklődéssel fogadta a nagyközönség.³³ 1968 elején nyugatnémet fantasztikus filmsoffozat hozta lázba a televíziónézőket: az egész ország várta az Orion űrhajó legénységének újabb kalandjait nyolc héten át.

A tudományos haladás nemzetközi divatja, ennek beszívargása és terjedése mutatja a nyilvánosságot befolyásoló kulturális koegzisztencia meghatározó irányát. A nyugati tömegkultúra, a közvetlenül politika- és ideológiamentes kommersz termékek és trendek Kelet-Európában is terjedtek. 1968-ban ennek egyik sodrásirányát a rock- vagy a beatzene adta, amelyet a hazai politikai vezetés fokozatosan engedett be az országba, hogy aztán utóbb támogassa és népszerűsítse, nem utolsósorban azzal a belátással, hogy az ifjúság politikai megnyerése csak egy sajáto-

³² Szakértő és tudományos jóslatok 1968-ra és 2000-re. *Magyar Nemzet*, 1968. január 17. (V. Gluskov, az Ukrán Tudományos Akadémia alelnökének a kibernetikára, a számítógépekre, a híradástechnikára vonatkozó jóvondöléseit többé-kevésbé be is váltak.)

³³ Itt említhetjük például a következő szerzőket: Bradbury, Andersson, Scserba, Gurevics, Lem.

szabályozott ifjúsági szubkultúra körülményei között lehetséges. 1968 ebből a szempontból az áttörés éve: engedélyezték Zalatnay Sarolta és az Omega Együttes angliai szerződéseit és nem kifogásolták, hogy az ezzel kapcsolatos sajtónyilvánosság nemzetközi karrierjük, világsztárrá válásuk reményét táplálta a hazai közvéleményben.³⁴ A kulturális vezetés már az előző években is lehetővé tette nyugati zenekarok itthoni koncertezését – 1968-ban ez a Traffic és Jim Cliff kisstadionbeli szereplését, illetve a Manfred Mann vidéki turnéját jelentette a Pécsi Ildikó nyaralójában rendezett piknik sajtószenzációvá nőtt eseményével.³⁵ A nemzetközi és a hazai könnyűzene népszerűsítése valóban elejét vette a Luxemburg és a Szabad Európa Rádió, úgymond, „fellazító” hatásának; gondoljunk csak Komjáthy György zenei szerkesztőre, a *Halló fiúk, halló lányok* tévéműsor megindulására, vagy arra, hogy létrejött a METRÓ Klub. Mindezek csúcspontjaként a Táncdalfesztivál zsűrije messze kimagaslóan díjazta az Illés Együttest, amely hamarosan megjelent a Madách Színházban és a Zeneakadémián is, ami a beatzenének a hazai rangos kultúrába való befogadásának szimbolikus eseménye volt. Az 1963-ban megnyílt Ifjúsági Park újra egész nyáron működött, vidéki koncertsorozatok és kiadványok sora jelezte a nemzetközi és magyar beat diadalútját, bemutatták a Beatles új filmjét, az *Egy nehéz nap éjszakáját*. A lapok az úgynevezett vadhajtások – az üvöltözés, az akkor szélsőségesnek és ízléstelennek mondott öltözködés, a hippizmus, a galерik, a beatmisék – ellen cikkeztek, tehát a politika igyekezett keretek között tartani az ifjúságot magával ragadó zenei forradalmat. Az ilyen mintakövetési kísérleteket a hatalom a Belügyminisztérium hatáskörében igyekezett elfojtani. 1966-ban 216, 1967-ben 126 galерit számoltak fel, tagjaik kétharmada 14–17 éves volt. 1968-ban ugyancsak rendészeti kérdésnek nyilvánították a hippizmust, a lengyeleket követők vagy a szélsőbaloldaliak elleni eljárást.³⁶ S bár a hippizmust a hatóságok üldözték, a hippi divat behatolását nem lehetett megakadályozni. Jól mutatja ezt a *Magyar Ifjúságban* megjelent gúnyos hangú cikk egy részlete:

„Hippi cipőt először teenager korú hölgyismerősöm lábán láttam, aki tagadhatatlan élvezettel vonult végig benne a Nagykörúton. A híradó-

³⁴ Zalatnay Saroltának például állandó rovata volt az *Ifjúsági Magazinban*, amelyben angliai élményeiről számolt be. Koncz Zsuzsát Ausztriában és – Susanne művésznéven – Franciaországban igyekeztek népszerűsíteni. Magyarország részt vett az Eurovízió londoni dalfesztiválján is.

³⁵ 1969-ben ez folytatódott a Flowerboat Men, a Dawe Dee, a Dozy, a Beaky Mick and Tich, a The Taste, az Unit 4+2 és Rita Pavone koncertjeivel.

³⁶ MOL M-KS 288. f. 5/456. ő. e. – A titkosszolgálati-rendőri „ügykezelés” 1957-től töretlenül folyt. Jellemző módon az olyan politikamentes formákat sem tűrték, mint a hippi kirándulások, összejövetelek.

mozitól a Nyugatiig a következő megjegyzéseket fakasztotta a nép ajkáról: »Kislány, szedhetek egy csokorral?« »Kamilla ez, vagy százszor-szép?« »Mondd, kicsi, magról ültetted?« »Kár, hogy nem vagyok tehén, lelegelnének...«

A hippipaprika valóban meglehetősen lenyűgöző látvány. Lényegében normális pántos saruféle, azonban sűrűn tele van tűzdelve sárga közepű margarétákkal. Potom 210 forint ellenében bárki beszerezheti – no nem a kanadai nénikéjétől, csomagból –, hanem egy élelmes belvárosi magán-kisiparosnál, aki »mindent a vevőkért« csatakiáltással, időt s fáradságot nem kímélve, szó szerint »felvirágoztatta« a hazai cipőipart.

A hippipaprika persze felfogható választékbővívésnek is. Őszinte érdeklődéssel várjuk a folytatást. Vajon mikor jelenik meg a kapu alatti kirakatokban az előcafrangolt, originál rongyolású hippikosztem, a zsebben hordható házi tetováló-készülék, az eredetit is felülmúló műpiszok, az automata zsírozóval kombinált hajnövesztő pasztilla, a bőrre másolható színes virágmaticák stb. Bízunk benne, hogy nem kell sokáig várni, hiszen nálunk olyan sok minden kapható...»³⁷

A rock intenzív jelenlétét mutatta a slágerlista és a rendszeres külföldi slágerhíradások legalitása például a tinédzserlapban, az *Ifjúsági Magazin*-ban. A külföldi együttesek között a Beatles és a Bee Gees vetélkedett az első helyért, a magyarok között 1968-ban tizenegy hónapig az Illés uralkodott, és csak egyetlen hónapban tudta átvenni a vezetést az Omega Együttes. A Magyar Rádióban a krónikák és a *Jó ebédhez szól a nóta* után a fiataloké volt a legnépszerűbb műsor, amelyet egymillióan hallgattak.³⁸

A nyugati kommersz kultúra azonban nem csupán a beat formájában hatolt be Magyarországra. A hatvanas években teret nyert az irodalomban, a zene hagyományos ágaiban, a kulturális hírekben, és egyre nagyobb lendülettel a filmiparban is. Ez megerősítette a nyugati sztárok (elsősorban művészek) kultuszát, ami különösen figyelmet érdemlő eseménnyé avatta egy-egy külföldi híresség látogatását. A mozihíradó beszámolt arról, hány nyugati filmet forgatnak és kikkel idehaza; Gilbert Becaud fellépését a televízió is közvetítette. A színes hetilapokban megszokottá váltak az Amerikai Egyesült Államokból, Nyugat-Európából érkező bulvárhírek. Ugyanígyen a szocialista országokból szalonképtelenek voltak. (Itt egy kivétel volt: a kínai kulturális forradalmat mint az imperialista kultúrtermékektől való agresszív és nevetséges elzárkózást mutatták be.)

³⁷ *Magyar Ifjúság*, 1968. június 14. 9.

³⁸ MOL M-KS 288. f. 41/105. ő. e.

A nyilvánosság csatornáin már korábban is szabad utat kapott a fogyasztás, a fogyasztási javakhoz való hozzájutás, a vásárlásra buzdítás kérdésköre, nemcsak a reklámokban, hanem a képes hetilapok cikkeiben is. Ez nem egyszerűen Nyugatról szivárgott be Magyarországra; az életszínvonal emelkedésének gyorsabb üteme a kelet-európai, elsősorban a szovjet propaganda egyik kedvelt témája volt. 1968 januárjában Nyikolaj Bajbakov, a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnöke egyenesen rekordévet jósolt ebből a szempontból, amikor is a Szovjetunióban az igen sikeres 1967-es esztendő után emelkedik a minimálbér, a nyugdíj, a bér és a szabadság. Az egy főre jutó reáljövedelem növekedését közel 7%-ra tette. 11 millió szovjet ember kap új lakást vagy javul lényegesen a lakhatása. A könnyűipar termelése 8,5%-kal, például a televíziókészülékek száma 14,5%-kal, a hűtőszekrényeké 25%-kal emelkedik. Nem beszélve arról, hogy a Szovjetunióban befejezik a gazdaságirányítás és az anyagi ösztönzés új módszerére való áttérést.³⁹ Hogy ezek a számadatok más összehasonlításban mit jelentettek a valóságban, az most nem lényeges; a döntő az életszínvonalról szóló versenyben való részvétel, amely az állandó összehasonlítást eredményezte a kelet-európai kisállamok nyilvánosságában is. Ehhez járult a nyugat-európai, amerikai életmódról szóló információk folyamatos és nagy mennyiségű áramlása különféle csatornákon. Csak egy példa: Zalatnay Sarolta híradásai természetesen nem pusztán a zenéről, hanem az életvitelről, a szokásokról és a divatról is szóltak. A képes lapok címlapjain a nyugati sztárok voltak láthatók, a hazai cégek ugyan saját tervezésű, de nyugati modellű kollekciókkal vonultak fel; a mini a nyári öltözet természetes része volt.⁴⁰ 1968 nyarán Magyarországon is megjelent a fogyasztói társadalom emblematisztikus terméke: a Magyar Likőripari Vállalat és a Sajószentpéteri Üveggyár megkezdte az eredeti Coca-Cola gyártását amerikai licenc alapján.⁴¹

1968. november 30-án az Agit-prop. Bizottság megtárgyalta a színes hetilapok helyzetét.⁴² A *Nők Lapja*, a *Képes Újság*, a *Tükör* és az *Ország Világ* ekkor heti 1,1 millió példányban jelent meg. Közkedveltek voltak, falun gyakran kölcsön is kérték egymástól a szomszédok, tehát az olvasottság a példányszám által kifejezettnél magasabb volt, nem beszélve arról, hogy sokan kizárólag ezeket a lapokat vették a kezükbe. Mind-

³⁹ Szakértő és tudományos jóslatok 1968-ra és 2000-re. I. m.

⁴⁰ Június elején száz olasz cég tartott látványos cipőipari bemutatót Budapesten.

⁴¹ A jellegzetes formájú kétdecis üvegek 1968 júniusától jelentek meg először az éttermekben, majd Budapesten és a Balaton-part környékén. A gyár kezdetben évi 15 millió palack ital gyártására volt képes.

⁴² MOL M-KS 288. f. 41/105. ő. e.

egyiknek sajátos profilja volt. A *Képes Újság* a vidéknek szólt, az *Ország Világ*ot külpolitikai orientációjú lapként árulták, a *Tükör* a klasszikus magazin szerepét töltötte be. A bizottság elégedett volt, csupán azt kifogásolta, hogy a lapok, bár igen helyesen színesek, érdekesek, olvasmányosak, de ez átcsap – úgymond – szenzációhajhászásba, a polgári újságírás rossz hagyományainak felelevenítésébe, selejtes dolgok, extrém esetek reklámozásába, például bűnügyek taglalásába, táncdalénekek, színészek sztárolásába. A Bizottság meg is hozta a döntést: a lapok fordítsanak nagyobb figyelmet a „társadalmunk tömegét alkotó egészséges dolgozó ember progresszív vonásainak népszerűsítésére, ideáljaink, a szocialista morál bátrabb propagálására”. Legyen érdekesebb a belpolitikai publicisztika, arányosabbak és jobb minőségűek a kulturális rovatok, a szerkesztőségek népszerűsítsék az értéket. Minderről tartsanak a szerkesztőségekben vitákat.

A hatalom ideológiai és kulturális iránymutatása azonban nem mindig érvényesült viszonylag békésen. Emellett a politikai és ideológiai nyelv meghatározó vonása maradt a harcos, sokszor erőszakos imperia-lizmusellenesség is. Az 1967-ben a pártba „visszazárt”, visszavett Lukács György 1968-ra mérsékelt, de nagy figyelmet keltő nyilatkozataival már kényelmetlenné vált a politikai vezetés számára. Első hangsúlyos hazai megnyilatkozása a *Népszabadság* 1967. karácsonyi számában jelent meg, és ezt számos más is követte. Lukács azért vált kellemetlenné, mert egyértelműen szóvá tette a marxista teória, vagyis a kommunista mozgalom nemzetközi szintű szellemi impotenciáját, saját 1956-os nézeteinek igazát, a desztalinizmus folytatásának, a szocialista társadalom demokratizálódásának elmaradását. Nem is beszélve a bürokrácia, vagyis a hatalmon lévő réteg bírálatáról. Az Agit-prop. Bizottság már 1968. február 27-én – Óvári Miklós előterjesztésében⁴³ – külön foglalkozott Lukács György és tanítványai megnyilatkozásaival. Ebben az időszakban már felfüggesztették a *Kortárs*ba szánt interjújának, a *Filozófiai Szemlé*ben és a *Kritiká*ba készített cikkének megjelenését. A bizottság végül nem szánta rá magát egy újabb Lukács-vita megindítására, de távolabbi időpontban ezt szükségesnek ítélte; addig is megbízta a Társadalomtudományi Intézetet, hogy ott összegezzék Lukácsnak az utolsó években tett politikai jellegű megnyilatkozásait. Beszélni kell vele és vissza kell terelni a tudományos munka műhelyébe, tanítványai publikációit szintén ritkítani kell, végül bizonyos nézeteivel már nyilvánosan

⁴³ Az előterjesztést közli: Zárt, bizalmas, számozott. I. m. 118–120.

is vitába kell szállni, már csak a nemzetközi kellemetlenségek miatt – határoztak. Erre maga Aczél György vállalkozott 1968 áprilisában a Politikai Akadémián tartott előadásában.⁴⁴ A határokat a létező szocializmus bírálataánál, a további desztalinizáció elhárításánál, különösen a Szovjetuniót is érintő, akár indirekt kritikánál jelölte ki. Az aktuális feladat a marxizmus hegemoniájának erősítése, akár adminisztratív eszközökkel is. A szabadság határai a tudományban a nyilvánosságig terjednek, onnan politikai-ideológiai kontroll érvényesül. A művészetben ez stíluszabadságot, de világnézeti elkötelezettséget jelent. Aczél György a helyzetet így határozta meg: „Az új szempontok, új megoldások következtében változás történt 1956 után közlési, publikálási politikánkban is. Abból, hogy el akarjuk kerülni az elsietés, a túlideologizálás és a túlpolitizálás veszélyeit, szükségszerűen következett, hogy irodalmi-művészeti életünk a maga egészében szélesebb, többszínű – s tegyük hozzá – bonyolultabb, ellentmondásosabb lett.

Az elmúlt időszakban igen sok helytelen nézet is hangot kapott, s ez nemegyszer bizonyos zavart is okozott. Szükséges és indokolt, hogy fokozzuk erőfeszítésünket e helyzet megváltoztatására. Viszont nagyon árnyaltan kell eljárunk, amikor ezeket az elvi problémákat a kulturális életre vonatkoztatjuk. Sok vitatható értékű mű lát napvilágot itt is, de ez nem mindig egyszerűen ideológiai probléma [...] A közléspolitikai módosulása persze ma sem jelent és nem jelent a jövőben sem liberalizmust, gyepflódadobást, *nem jelent abszolút közlési szabadságot*. Mint minden téren, ebben a vonatkozásban is a magunk rendszerét, a magunk politikai elveit és a magunk céljait tiszteljük.”

Az előadó fenntartotta azt a tételt, hogy nem lehet szellemi monopóliumra törekedni. Nem foglalt állást abban a nemzetközi porondon folyó vitában sem, hogy van-e többféle marxizmus, van-e pluralizmus a marxizmuson belül. Ennek elutasítása a reformok támogatói kezébe adott volna fegyvert. A magyar pártnak, ha a politikáját érvényesíteni kívánta, nemzetközi porondon szüksége volt a politikai-eszmei toleranciára. Aczél tehát az új gazdasági mechanizmus bevezetésének hónapjaiban úgy jelölte ki a kereteket, hogy az figyelmeztető üzenet volt a reformmagatartást tanúsítóknak, megnyugtatta a dogmatikusokat, de a kapukat nem zárta be. Májusban megjelent Lukács György interjúja a *Kortársban*, majd egy hónapra rá ugyanott Hegedüs András *A társadalmi fejlődés alternatíváiról* című cikke, amely meglehetősen nyíltan vallotta a politikai reform

⁴⁴ Kulturális életünk időszéri kérdései. Aczél György előadása a Politikai Akadémián. *Magyar Nemzet*, 1968. április 27.

szükségességét.⁴⁵ De még a csehszlovákiai bevonulás után, a Filozófiai Intézetben és a Szociológiai Intézetben kiobbant botrány közepette sem lehetett teljesen bezárni a kapukat. Ezt mutatja az ügy „kétfrontos” politikai kezelése és az, hogy a *Kortárs* októberi számában napvilágot láthatott Tordai Zádor hozzászólása Márkus György egyik korábbi, a marxista filozófia belső pluralizmusával foglalkozó cikkéhez. Tordai következtetése: „Nézetem szerint csak azt [a következtetés vonhatjuk le], hogy a munkásosztály ideológiájában, a marxizmusban természetes jelenség, hogy léteznek irányzatok. És természetesnek – normálisnak – kell azt is tekinteni, hogy a marxista filozófiában is léteznek irányzatok. Ezt a megállapítást általános érvényűnek kell tekinteni, mert azok a premisszák, amelyek alapján megfogalmaztuk, maguk is általánosak, alapvetőek.”⁴⁶

A humán értelmiség és a nyilvánosság keretei

Az értelmiségiek 1968-ban felerősödő reményeinek háttérében zajló folyamatokhoz érdemes még további szempontokat is hozzátenni. A korábbi években átformálódtak és bővültek a belső és a korlátozott nyilvánosság terei. Itt a csehszlovákiai bevonulás nem okozott visszalépést, sőt ellenkezőleg, a helyzet a következő évi tudománypolitikai KB-határozattal stabillá vált. 1965 után az adott korlátok között fontos változások történtek. 1. A hatalom fokozott igényt támasztott a korszerű társadalomtudománnyal szemben, és felhasználta eredményeit. 2. Folyamatosan bővítette a tudományos műhelyeket. 3. Lehetőséget teremtett a világ tudományos eredményeihez való hozzáférésre és azok felhasználására. 4. A szakmai publicitás keretei között nagyobb türelmet tanúsított a nem feltétlenül a hatalom szája íze szerinti megállapítások iránt is. 5. Végül egyes kérdésekben vitára ösztönzött, illetve teret adott a vitának, akár a szélesebb nyilvánosság körülményei között is. A politikai és a titkosszolgálati kontroll azonban folyamatosan és intenzíven, ugyanakkor diszkréten jelen volt a kutatóintézetekben.

⁴⁵ „Az új gazdálkodási rendszer koncepciója messze túlmutat az egyszerű racionalizálási szándékon, az erről szóló határozat azt igazolja, hogy a párt nincs elválaszthatatlanul összekötve sem a szakigazgatási hatalommal – a fennálló már kialakult formák védelmében –, sem az optimalizálásra leszűkített feladatokkal, hanem – ha a társadalmi viszonyok fejlesztése ezt követeli meg tőle – képes ön maga megújítására is.” (HEGEDÜS András: A társadalmi fejlődés alternatíváiról. *Kortárs*, 1968/6. 853.)

⁴⁶ TORDAI Zádor: Miért vannak irányzatok a marxizmusban? *Kortárs*, 1968/10. 1609–1618. (Ugyanakkor Tordai cikke mellett megjelent Friss István írása is, amelyben Hegedüs Andrással vitázott, vélhetően a szerkesztők egyensúlyra törekvése miatt.)

A humán értelmiség egyes csoportjainak a nyilvánosság egyenesen intellektuális életfeltétel volt, különösen a művészeti szférában. A változás lassú, ugyanakkor itt is folyamatos és kedvező irányú volt. A keretek nemcsak tágultak, de egyre többek számára egyre inkább elérhetővé vált a nagy nyilvánosság, akár a tömegkultúra szféráiba való eljutás lehetősége is. A hatvanas években a hatalom és a humán értelmiség közötti kompromisszumos viszonyban ennek hangsúlyos szerepe volt. A betagozódást, sőt az azonosulást ugyanis sokaknál az motiválta, hogy megjelenhessenek a populáris kultúra irányába vivő csatornákban. A humán értelmiség körében kialakult kettős magatartást egyszerre jellemezte és határozta meg, hogy képviselői a koegzisztencia érdekeltjei és támogatói, valamint a polgári kultúrpiac behatolásának ellenfelei voltak. Egyszerre volt ugyanis a cenzúra és vele egy sajátos értékcentrikusság és mesterseges nyitás kedvezményezettjei, és a könnyű műfajok, a lektűr terjedésének veszélyeztetettjei. Ezt a helyzetet fejezi ki a kor és a későbbi időszak egyik jellegzetes vitatémája az elitkultúra és a tömegkultúra viszonyáról. A humán értelmiség egy része nagyon is veszélyeztetve érezte magát az új gazdasági mechanizmus hatásaitól. Veres Péter a *Népszabadság*ban a reform bevezetésének előestéjén az újfajta élődiségtől, a parazitizmustól féltette a szocializmust, kárhoztatta a megélhetésrealizmust, az új individualizálódást. „A mai szorgoskodók némelyike többet keres némelykor munka után, szombaton és vasárnap, maszek munkán, mint az üzemben egész héten... Jó a szorgalom... de ha már ennek a forrása nem csupán a jó lakás, a szép otthon és a biztos megélhetés, hanem valami úrhatalomságféle érzület is, akkor már megkérdőjelezhetjük: mi ez? Jó ez?”⁴⁷

Az új gazdasági mechanizmus előkészítésének időszakában ezt a vitát az élesztette fel, hogy a politikai vezetés a piaci viszonyok kiteljesítésétől nem kívánta megóvni a kulturális termelés szféráját sem. 1967 elejére vita alakult ki a Pénzügyminisztérium és a Művelődésügyi Minisztérium között ennek megoldásairól. Utóbbi a kulturális irányításban az addigi gyakorlat megtartása, a piacosítás elutasítása mellett foglalt állást. Az előbbi legalább a kulturális vállalatok körében érvényesíteni akarta a pénzügyi szabályozók alkalmazását, és felvetette az anyagi érdekelttség, valamint a némileg nagyobb pénzügyi önállóság megteremtésének lehetőségét az intézményi (például a színházi) szférában. A kulturális terület reformjára négy szakértői bizottság létesült, a főbizottságot maga

⁴⁷ VERES Péter: Néhány szó a kollektív gondolkozásról. *Népszabadság*, 1967. október 15. Berend T. Iván elemezte ennek a mentalitásnak a jelenlétét és kapcsolatát a hatvanas évek eleji úgynevezett friziderszocializmus-vitához. Lásd BEREND T. Iván: i. m. 228–264.

Nyers Rezső elnökölte.⁴⁸ S bár az előkészítő munkában tekintélyes közgazdászok is részt vettek, a végeredmény meglehetősen soványra sikeredett. A humán értelmiség támogatását élvező szakszervezetek ellenállt a kultúra piacosításának, de még a vállalati jellegű szervezeti formák gyarapításának is. Ezt az erőteljes nyomásgyakorlást és sikerét jól érzékelteti Darvas József vitaindítójának néhány – a jelen lévő Kádár Jánosnak címzett – gondolata és a rá adott válasz a Magyar Írók Szövetsége 1968. június 6-i kibővített választmányi ülésén: „Kádár elvtárs előtt nem ismeretlen, hiszen Veres Péter is cikket írt erről, vita is folyt körülötte, magam is felszólaltam a parlamentben, hogy bár szívvvel és lélekkel helyeseljük is, és értjük is a gazdasági mechanizmust, de vannak – nemcsak bennünk, mert nemcsak a magunk aggodalmainak adtunk hangot, hanem másokban is – olyanfajta aggodalmak, hogy nem vezet-e ez – ha nem vigyázunk – a kultúra, s benne az irodalom kommercializálódásához. Nem elméleti kérdésként vetjük ezt fel, hanem már az új gazdasági mechanizmus előtt is voltak ilyenfajta jelenségek, könyvkiadásban, színházaknál, a rádiónál, a televíziónál, s ha nem vigyázunk, és nem jelezzük idejében a jelentkező problémákat, akkor ezek még szélesebben megmutatkoznak. Ezt is a szellemi érdekvédelem egy fontos területének tartjuk.”⁴⁹ És Kádár János válasza: „A magam részéről csak annyit tudok mondani, hogy a mi számunkra a kultúra nem gazdasági kérdés, és nem kereskedelmi kérdés és nem is nyereség kérdése. Egyébként, ha azt mondanám, hogy nyereség, akkor ezt úgy kell érteni, hogy ha megfelelő segítséggel és úton-módon műveltebb és képzetebb emberei lesznek az országnak, akkor az majd még a termelés vonalán is nagyobb nyereség lesz. Ez az elvi meggyőződésem. Amibe egyébként nagyon jól belefér az, amit felvetettek a kérdések között is, hogy ez a szórakoztatóipar dotációt ne élvezzen, sőt fordítva, hogy ezt komolyan megadóztassák valamilyen címen. Az egész kérdést tehát mi így tekintjük, azonkívül helyes lenne, ha a sajtónk, vagy a publicisztikánk ezeket a bizonyos vetkőző helyeket ne úgy jellemezné, hogy ez itt szocialista kultúra.”⁵⁰

⁴⁸ A négy albizottság: 1. közoktatási és felsőoktatási, Garamvölgyi Károly pénzügyminiszter-helyettes vezetésével; 2. a kulturális jellegű anyagi termelés és szolgáltatás albizottsága, Aczél György vezetésével; 3. a népművelési és sportbizottság, Molnár János vezetésével; végül 4. a kulturális igazgatási, Ságghy Vilmos vezetésével. A főbizottság tagjai: Ilku Pál, Óvári Miklós, Párdi Imre, Ságghy Vilmos, Tímár Máttyás, Bálint József és Ballai Antal, a titkár.

⁴⁹ PIL 765. f. 84. ó. e.

⁵⁰ 1968. november 14-én az irodalmi életéről szóló feljegyzés így foglalja össze a konfliktust és annak megoldását: „Az új gazdasági mechanizmus adaptálásának terve a kulturális, művészeti területre nyugtalanságot keltett írói körökben. A pártvezetés és a kulturális kormányzat határozottan leszögezte állás-

A „kommersz” elleni fellépés és harc sikere egyben azt is jelentette, hogy a kulturális nyilvánosság terepén sokkal nagyobb érvényesülési lehetőség maradt az úgynevezett értékes, elit- vagy magas – és persze a szocialista elkötelezettségű – kultúra képviselői számára, mintha a szórakoztatás, a könnyűműfaj nagyobb mértékben kötötte volna le az olvasásra, a televíziózásra, egyáltalán a szabadidőben a kultúrára fordított időt. Egyben ez a megrendelések számát, a „termékek” iránti keresletet is fenntartotta, sőt növelte.

A hatvanas évek második fele a humán elit számára egyfelől hazai népszerűséget, másfelől nemzetközi ismertséget, elismerést és esetenként karriert kínált. A második vonal tisztas megélhetésre, több megnyilatkozási lehetőségre, a feljebb kerülésre számíthatott. A fiatalok önmaguk megmutatásában, belépési lehetőségben, no meg egzisztenciateremtésben reménykedtek, olykor kisebb-nagyobb protekciókkal, előnyökkel. A jól dotált színház- és filmművészet mellett minden terület fejlődött. Különösen izgalmas lehetőségeket kínált a televízió és a rádió, a szakmai csapatok felfedezhették saját művészeti kifejező eszközeiket. Megszületett a televíziós játék és a rádiójáték, amely egyedül 1968-ban több mint nyolcvan alkotással járult hozzá a művészeti termés gyarapításához, nem is beszélve az irodalmat, színházat, zenét stb. népszerűsítő műsorok sokaságáról. A rádió és különösen a televízió olyan közönségnek vitte el és tette befogadhatóvá az alkotásokat, amelyhez az írott szóval csak nagyon korlátozott mértékben lehetett eljutni.

A kulturális koegzisztencia, vagyis a harcot egyre inkább felváltó versenyszerű helyzet teret nyitott a nemzetközi kulturális kapcsolatoknak: lehetett ösztöndíjakat kapni, utazni, párbeszédet folytatni, külföldi publicitást élvezni a művészi és tudományos élet minden szintjén. Persze a hatalom jobban szerette a nyugati nézetekkel a vitát, de ennek már nem kellett megsemmisítő végkicsengésűnek lennie.⁵¹ Amikor Dobozi Imre

pontját: az új gazdálkodási mechanizmus egyes elemeinek bevezetése a kulturális területen nem változtat a párt kulturális, művészeti politikáján, kultúra és művészet nem függhet a kereskedelem kínálat-kereslet törvényeitől. Ennek ellenére az író társadalom egy rétege a kommercializálódás veszélyének hangsúlyozásával, az induló fiatal írók érvényesülésének feltésével fejezte ki nyugtalanságát. A valós helyzet 1968-ban megnyugtató, az 1969-es tervekben is biztosítva van az értékes szocialista fogantatású művek publikálásának anyagi lehetősége. Fokozott figyelmet fordítanak a kiadók a kezdő tehetséges fiatal írók műveinek publikálására.” (Közl: *Zárt, bizalmas, számozott*. I. m. 135.)

⁵¹ A Marshall McLuhan nézeteivel foglalkozó polemikus írás például így zárul: „És végezetül még egyet. A számítógép a világméretű megértés és egység pünkösdi állapotát ígéri, a technika által...» – írja McLuhan, és mi szeretnénk osztani ebben a meggyőződésben. Tény, hogy a fejlődő technikák ebbe az irányba kényszerítik az emberiséget, ha egyelőre nem is a »computer-világnyelv« révén, hanem azzal,

Nyugtalan ifjúság címmel cikket írt a *Népszabadság* július 13-i és 14-i számában, mondandóját azzal kezdte, hogy „néhány hónapon belül három nyugati fővárosban fordultam meg”. A nemzetközi értelmiségi és szakmai szervezetekbe való visszatérésnek természetesen az ideológiai jelenlét és hatáskeltés volt az indoka, a valóságban mégis a párbeszéd, a közeledés volt a jellemző, bár ezt a légkört az 1968-as csehszlovákiai katonai bevonulás, különösen az irodalmi berkekben erőteljesen megváltoztatta.⁵² Ez az atmoszféra olyan szervezetek rendezvényein is megnyilvánult, mint a UNESCO.⁵³

Egyes társulatok, komolyzenei együttesek, vagy a Magyar Rádió Gyermekkórusa már-már kultúrdiplomáciai szolgálatban jártak a világot. Nyugat-Berlinben magyar kulturális napokat tartottak, ahová a magyar írók közül meghívták Déry Tibort és Hubay Miklóst. Bécsben először rendeztek magyar filmhetet, Londonban magyar zenei hét zajlott. Különösen élénk volt a magyar–francia kulturális csere és párbeszéd.

Nemcsak kommunista írók mehettek nyugatra. A magyar kultúrpolitikai vezetés fontosnak ítélte, hogy bár nyíltan vitázott például Illyés Gyulával,⁵⁴ de ugyanakkor bemutassa drámáit (*Kegyenc*,⁵⁵ *Fáklyaláng*, *Dózsa György*), meghívja az Ady Emlékbizottságba, Déry Tiborral, Nagy Lászlóval együtt delegálja Franciaországba a magyar kultúra reprezentálása érdekében, filmet készítsen a *Fáklyaláng*ból, a televízió feldolgozza és bemutassa műveit, és természetesen megjelenesse könyveit.⁵⁶ A magyar irodalompolitika másik kitüntetett alakja Németh László volt, aki 1968 áprilisában magas szovjet elismerésben részesült: a Megbecsülés Rendjét kapta. A Szépirodalmi és a Magvető Könyvkiadó

hogy önmaguk tényszerű létezésével az egész emberiség számára parancsoló szükségszerűségként állítják fel az »együtt nevetünk – együtt sírunk« alternatíváját: ha az emberiség nem akar kollektív öngyilkosságot elkövetni, épp a mai technikai fejlettség miatt kényszerül megteremteni a »világméretű megértés és egység« állapotát, mégpedig nem holnapután, vagy holnap, de még a mai napon.” (MARÓTI Lajos: A megértés közegei, avagy egy új technika-mítosz születése. *Kortárs*, 1968/2. 272.)

⁵² Rátkai Ferenc beszámolója az Írószövetség és a PEN Klub 1968-as kapcsolatairól (1969. február 24.) Közli: *Zárt, bizalmas, számozott*. I. m. 138–140.

⁵³ BOLDIZSÁR Iván: Kerekasztal Monte-Carloban. *Népszabadság*, 1968. január 13. – A megbeszélésen egy exkluzív értelmiségi meghívotti kör beszélt a kultúra demokratizálásának világhelyzetéről és feladatairól.

⁵⁴ Aczél György említett előadása a Politikai Akadémián azzal a tétellel vitatkozik, miszerint 1919-ben és 1944-ben Magyarországot kívülről taszították a faszizmusba.

⁵⁵ 1968-ban ezt először a Madách Színház, majd a Kolozsvári Állami Magyar Színház is bemutatta.

⁵⁶ Illyés Gyula a Kecskeméti Katona József Színházban színpadra állított Dózsa-drámája bemutatásától egyfajta perújrafelvételt várt, az 1954–1955-ös és még mindig meglévő elmarasztalással szemben. ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1961–1972*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 305.

közös vállalkozásban bejelentette, hogy élő magyar írók közül elsőnek megkezdi Németh László életművének teljes kiadását. A francia kapcsolat eredményeként színre került Örkény István *Tóték* című színműve Párizsban. 1968 novemberében létrejöhetett a magyar irodalom fordítói-nak nemzetközi tanácskozása.

Hosszan sorolhatnám a támogatott alkotókat és alkotásokat 1968-ból más területekről is. Szokolay Sándor két operáját, a *Vérnászt* és a *Hamletet* bemutatták itthon és a Kolozsvári Állami Magyar Színházban, a *Vérnászt* emellett Wiesbadenben is. A Velencei Biennálén Vilt Tibor és Kokas Ignác mellett Kondor Béla szerepelt. Az Universitas Együttes díjat hozott haza Pármából: bemutatták *A pokol nyolcadik köre* című drámát, amelyet Pilinszky János oratóriumának felhasználásával Halász Péter írt és Ruszt József rendezett. Példaként megemlítek három filmsikert: Párizsban az év legjobb filmjének nyilvánították Jancsó Miklós *Csillagosok, katonák* című alkotását, a San Sebastian-i fesztivál egyik díja után az acapulcói seregszémletről nagydíjjal tért haza Bacsó Péter *Nyár a hegyen* című filmje, végül Kósa Ferenc *Öngyilkosság* című rövidfilmje a franciaországi Tours-ban rendezett fesztivál filmkritikusi díját hozta el.

A nyitás azt is jelentette, hogy szaporodtak a meghívások. Mind több nyugat-európai művész és más értelmiségi látogatott hozzánk. Csak néhány 1968-as példa: eljött Claude Roy francia esszéista; a magyar–francia gazdaságtörténeti konferencián részt vett többek között Fernand Braudel történész; Fernand Léger-kiállítás nyílt a Műcsarnokban, hazalátogatott Victor Vasarely és Amerigo Tot; a könnyebb műfajban nagy sikert aratott Budapesten Gilbert Bécaud. Az angol filmhétre természetesen angol filmküldöttség érkezett. Tito Gobbi, Pierre Boulez, Claudio Abbado, Marcel Marceau vendégjátéka mellett két hangversenyt adott a New York-i Filharmonikus Zenekar. Robert Graves májusban nemcsak itt töltött tíz napot, de a honoráriumából költők és költemények díjazására szolgáló alapítványt is kívánt létesíteni, amit egy év múlva aztán a szűklátókörű politikai vezetés nem engedélyezett, talán azért, mert a neves író a kuratóriumot is megnevezte.⁵⁷

Az 1968-as gazdag könyvtermés, a színházi bemutatók választéka már nem fér bele a felsorolásba. 1968 ellentmondásos képét egyetlen könyv megjelenésével zárom. Napvilágot látott a Magvető Könyvkiadónál Mészöly Miklós *Saulus* című regénye, amelynek atmoszférája félreért-

⁵⁷ Devecseri Gábor, Nemes Nagy Ágnes, Vajda Miklós. Vajda hiába érvelt azzal, hogy Graves igen sokat tehet a magyar költészet népszerűsítése érdekében angol nyelvterületen, a hatalom ezt követhető példaként sem szerette volna látni.

hetetlenül érzékeltet egyfajta félelemmel és bizonytalansággal teli világot, ahol elveszni és célt érni már-már ugyanazt jelenti. 1968 decemberében Pomogáts Béla recenziót írt a könyvről,⁵⁸ amelyben színvonalas elemzés után, az írás végén nem a regényről, hanem az ötvenes években mellőzött szerzőről mondja, hogy immár több bizalommal szemléli az ember jövőjét, mint korábban. Inkább védőirat ez már, semmint az igazság kimondása. A *Saulus* akár a hatvanas évek parabolája is lehetne.

⁵⁸ POMOGÁTS Béla: Mészöly Miklós parabolái. *Kritika*, 1968/12. 51–56.